

מהדורה מדעית לשני פירושי ר' אברהם אבן עזרא על מגילת אסתר – ביקורת ספרים

איילה משאלי ומשה צפור, שני פירושי ר' אברהם אבן עזרא על מגילת אסתר: מהדורה מדעית מבוארת (בלוויית חילופי גרסאות, מראי מקומות, ביאור ומבוא), עריכה מדעית: אוריאל סימון, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשע"ט, 270 עמודים.

לאחרונה ראתה אור מהדורה חדשה, מוערת ומבוארת של שני פירושי ראב"ע (טודילה 1089-1164 לונדון) על מגילת אסתר; הראשון, זה המוכר מן ה'מקראות גדולות' והדפוסים, נכתב בשבתו ברומי, בין השנים 1142-1145, והשני, זה המוכר לאחרונה בעיקר ממהדורות 'תורת חיים' (תשס"ו) ו'מקראות גדולות' – הכתר' (תשע"ב), נכתב – כפי שמוכח בספר הנסקר כאן (ולהלן: **מהד'** = מהדורה), עמ' 16-17 – כעבור עשור (על התופעה של כתיבת שני פירושים ראו להלן).

בתחילת המהדורה דברי הקדמה קצרים על תולדות כתיבת הספר ולוח הציונים והסימנים המשמשים בספר (ציוני עדי הנוסח של כל פירוש – כתבי-יד ודפוסים ראשונים, סימנים וקיצורים המשמשים בגוף הספר. סימנים למדור חילופי הגרסאות), לאחריהם מבוא רחב (עמ' 13-47), החותם ב'אוצר המונחים והמילים בלשון ראב"ע' (מעין מילון; עמ' 48-52).

ועתה אל גוף הספר: תחילה מובא פירוש א' (עמ' 55-109) ולאחריו פירוש ב' (עמ' 113-177). שני פירושי ראב"ע מופרדים זה מזה לשני חלקים עצמאיים כדי שיסיפק המקום על הדף לשלושת המדורים של המהדורה: נוסח הפנים, חילופי הגרסאות וביאור רצוף. לעיון משווה בין שני הפירושים נועד ה'סינופסיס' (עמ' 193-230), המתואר להלן; אחרי שני הפירושים פרק מילואים (עמ' 178-192), ובו השלמות והרחבות של עניינים אשר לשם הנוחות לא הוכנסו בגוף הפירוש; ולבסוף מפתחות – מפתח ביבליוגרפי, מפתח המקראות והמדרשות, מפתח השמות ומפתח העניינים.

פרקי המבוא הם כדלהלן:

- (א) **האיש והפרשן** – על מסכת חייו הסוערים של ראב"ע מאז שנאלץ לעזוב את ספרד מולדתו בהיותו כבן חמישים ובואו ל"מדינת רום רבתי" (רומא; בשנת 1240 בערך) ונדודיו באיטליה ובפרובנס עד פטירתו בלונדון כבן 75.
- (ב) **חיבוריו** – עם ציון מקום כתיבתם במהלך חייו נדודיו, מהותם, זמן חיבורם (בחלקם – הזמן והמקום אינם ברורים). מנויים כאן – לצורך קוראי הספר – רק חיבוריו הנזכרים בשני פירושו על אסתר ובביאורים של המחברים.
- (ג) **שני הפירושים לאסתר – זמנם ומקומם**. אפשר לקבוע כמעט בוודאות שפירוש א' נכתב ברומא, בשנים 1140-1142. אשר לפירוש השני – זהו אחד מן החידושים המבריקים בספר הנסקר כאן – מוכיחים המחברים בצורה חד-משמעית (עמ' 16-17), שהוא נכתב לפני מרחשוון תתק"ו (אוקטובר 1155).¹
- (ד) **עדי הנוסח, פירושי-על והמהדורות הקודמות**. תחילה מתוארים בהרחבה 13 כתבי יד של פירוש א', שעל פי בדיקה מדגמית רחבה נמצאו ראויים לשמש עדי נוסח (מתוך 20 כתבי יד ששרדו), וניתנים להם סימני זיהוי. מתוכם זוהו אחדים כשייכים לאותן משפחות, וניתן לכל קבוצה סימן זיהוי משותף, כי בדרך כלל עדות משותפת של אותם בני משפחה יש לראות כעדות אחת. נסקרות עדויות-משנה, היינו: מובאות מפירושו של ראב"ע בתוך חיבורים שונים, ובאיזו מידה ניתן להיעזר בציטוטים כאלה. שכן יש תמיד לשאול אם הציטטה היא העתק מדויק של כתב יד ישן או ניסוח שנוקט בעל החיבור – או הדפוס – הזה.
- בהמשך מפורטים פירושי-על (סופרקומנטרים) על פירוש א' שהגיעו לידינו, וכולם נבדקו על ידי כותבי הספר. וכאן נסקרות בהרחבה מהדורות קודמות של פירוש א' תוך הערות ביקורתיות מפורטות. ראו עוד הערה 4.
- אותם עניינים על פי אותם סעיפים מופיעים בהמשך על פירוש ב'.

1 זהו התאריך שבו – לפי קולופון המחבר בפירוש הארוך לספר דניאל – נסתיימה כתיבתו בשבתו ברואן, נורמנדי. בפירוש הזה על דניאל ב', מט, "ודניאל בתרע מלכא" כתוב: בשער המלך, כי היא מעלה גדולה, כי שם ישבו הדיינים והשופטים; וככה 'ומרדכי יושב בשער המלך', כאשר פירשתי במגילת אסתר". על פי האמור כאן מסיקים המהדירים (עמ' 17): אין ספק שהכוונה לפירוש השני (המאוחר) על אסתר, שכן רק בפירוש הזה מציין ראב"ע מספר פעמים, ששיבתו של מרדכי בשער המלך היא בשל היותו שופט, "על דרך הכתוב בתורה (דברים כ"ה, ז) 'ועלתה יבמתו השערה'" (ואילו בפירוש הראשון על אסתר אינו מזכיר בשום מקום שמרדכי היה שופט). מכאן, שהפירוש השני על אסתר נכתב קודם לתאריך הנזכר.

'זיהומים' של עדי הנוסח

עד לעידן הדפוס היו נפוצים זה בצד זה כתבי יד נפרדים של שני הפירושים. לא ייפלא שמעתיקים שונים ביקשו להעשיר או להבהיר את דברי ראב"ע בפירוש אחד בעזרת דבריו בפירוש האחר. כתוצאה מכך יש בכתבי יד, הן של פירוש א' והן של פירוש ב' (וגם בדפוסים), מספר ניכר של 'זיהומים' ('קונטמיניציות', כלומר: חדירת מילים מתוך מקור אחר). לעיתים מוצאים בכתב יד מסוים את הטקסט הלקוח מן הפירוש האחר בהערת גיליון, ובכתב יד אחר הוא כבר משובץ כחלק מן הטקסט.

(ה) קודמיו של ראב"ע

בראשיתו של 'ספר מאזנים', אשר נכתב ברומא בין השנים 1140-1142, מונה ראב"ע בתוספת דברי הערכה את "שמות זקני לשון הקודש" שכתבו "בלשון ההגריאים" (=ערבית). מהם מובאים כאן - בצירוף זמנם וחיבוריהם - אלה הנזכרים בשם בפירושו לאסתר, וכן אלה שאת דבריהם הוא מביא באופן אנונימי, ומחברי הספר הנסקר הצליחו לזהות. ברשימה זו של "זקני לשון הקודש" לא כלל ראב"ע את החכמים הבאים, אשר את חיבוריהם הכיר: יפת בן עלי; ר' שמואל בן חפני ורש"י.² ראב"ע מתייחס לספרות התלמודית והמדרשית, אם כי לא ברור באיזו מידה ועומק הוא הכיר אותה. הוא מאזכר את חכמי התלמוד באורח אנונימי וקולקטיבי ("חכמינו", "המעתיקים" וכדומה), בלי לציין את מקור דבריהם.

(ו) מטרת המהדורה הנוכחית והמבנה שלה

זוהי מהדורה מדעית מבוארת, שנועדה להציג את שני פירושו של ראב"ע לאסתר בנוסח הקרוב ככל האפשר לזה שיצא מתחת ידו של המחבר, והיא מלווה בביאור מפורט המציין את מקורותיו - בכללם מי שלא הוסבה אליו תשומת הלב הראויה: החכם הקראי יפת בן עלי. המהדורה גם משווה את ביאוריו של ראב"ע להיגדים מקבילים בחיבוריו האחרים. נבחנים במיוחד שינויים בהבנת הכתובים שחלו בין שני הפירושים. פירושו אלה, וכן השינויים שחלו בהם, מאירים את דרכו כפרשן וכאיש לשון, את יחסו לקודמיו (במיוחד לחז"ל) ולבני תקופתו, וכן את זיקתו לענייני היסטוריה וריאליה.

נבחנו היטב המהדורות הקודמות של שני ביאורי ראב"ע, הגרסאות שבחרו, ההערות הפרשניות שצורפו והמבואות שפתחו בהם את המהדורה.

מבנה עמודי המהדורה. העמוד בנוי משלושה חלקים: טקסט הפנים; חילופי גרסאות; ביאור. 'טקסט הפנים' הוא 'דיפלומטי', ובמקומות הדרושים יש תיקון מסומן בכוכבית. לאחר בדיקה מדגמית רחבה נבחרו כ"י לונדון, המוזיאון הבריטי, מרגוליות 237 (Add.24.896), דף

2 בביאור בגוף הספר משווים את דברי ראב"ע אך ורק עם אלה שיש יסוד להניח שאת כתביהם הוא הכיר. קל וחומר שאינם משווים לחיבורים שנכתבו לאחריו.

384 ע"ב - 402 ע"א; מאה י"ד (המסומן כאן באות ב) כבסיס לפירוש א', וכ"י וטיקן 78, דף 124 ע"א - 135 ע"א; מאה ט"ו (המסומן כאן ו) כבסיס לפירוש ב'.³
מילות מתוך הפסוק המקראי מודפסות באות שמנה.

'טקסט הפנים' מלווה על הדף במדור חילופי גרסאות, ובו שימוש מושכל בכתבי היד.⁴ לא נרשמו חילופין חסרי משמעות, כגון מילים מקוצרות לעומת פתיחת הקיצור, מספרים הרשומים כמילים לעומת רישומם בסימן אלפביתי וכיוצא בזה - אלא אם כן המשמעות משתנה. הוא הדין גם לגבי חילופי כתיב מלא וחסר; אלה נרשמו רק כאשר המילה עשויה להיקרא באופן שונה. כאשר נראה הדבר כדרוש להבנת דרך היוצרות הגרסה הסוטה, מוסיפים כאן **במהד'** דברי הסבר, כך למשל, בפירוש ב' על פס' ג', יב, בעניין המילה "הפחות" מובאים דברי ראב"ע כך: "ובאה לשון רבים בתי"ו* כמו 'אבות'" (המילה 'בתי"ו' אינה מופיעה בכתב יד ו המשמש כ'נוסח פנים', ולכן התיבה מסומנת בכוכבית), ובמנגנון החילופים מוסיפים המחברים: "השוו [כתבי יד] **אז**: בתורה" [שהיא הרחבה מוטעית מן התיבה: בתו], כדי להראות שבכתבי יד אלה מתועדת בעקיפין גרסת "בתי"ו", שנכתבה: בתו, ונתפסה, בטעות, כקיצור של "בתורה".
חלקו השלישי של העמוד הוא ביאור רחב. מטרתו להבהיר את מה שהמפרש הותיר סתום וחדיתי, ולעקוב אחרי מקורותיו האפשריים ואחרי השינויים שחלו בביאוריו ובדעותיו. מוזכרים רק מקורות שקדמו לכתבת שני פירושי לאסתר, ורק אלה שראב"ע הכירם או יכול היה להכירם, וכן דבריו בכתביו האחרים. בביאור לפירוש ב' מרבים להשוות עם האמור בפירוש א', אבל לא להיפך, אלא אם כן האמור בפירוש ב' מבהיר דברים סתומים בפירוש א'.
כדי לא להכביד, אינפורמציה חשובה נוספת הועברה אל פרק 'מילואים' בסוף הספר (עמ' 178-192).

הסינופסיס

נספח מיוחד שיש בו משום חידוש מתודולוגי, הוא הסינופסיס (הבא בעמ' 193-239). אין זה הפירוש היחיד של ראב"ע שנכתב בשתי מהדורות במרחק זמן ומקום, ועל הסיבות והנסיבות לכך הוצעו כבר השערות. הדמיון בין שני הפירושים על אסתר ניכר לעין, אך יש הבדלים ניכרים

3 זאת לעומת מהדורות אקלקטיות, אשר מציגות נוסח מורכב בערבוביה מכתבי יד שונים וגם מתיקונים מסברה - נוסח מלאכותי, שלאמיתו של דבר אינו קיים.
4 לעומת דפוסים אשר רק מצהירים בהקדמה על שימוש בכתבי יד, אך בגוף הספר אינם נותנים תיעוד על הכרעות טקסטואליות ואף לא ברור אם מוצגת גרסה או תיקון מסברה. והנה דוגמה אחת (עמ' 23) מאחד הדפוסים המציג את פירוש ב על פס' ח', א כך: **את בית המן** - כמו 'שה לבית אבות' (שמות יב 3), או: 'בית עשו' (עובדיה א 18); ומוסיף בהערה: "שהכוונה: משפחת עשו".
ועל כך מעירים **במהד'**: "ברם, המילה 'או' מורה בבירור על ביאור אחר למילה 'בית' בפסוק זה ולא על הבאת דוגמה נוספת לשימוש במשמע המטפורי של 'בית'. ואכן בכל כתבי היד הנוסח הוא: 'או: בית - עשרו'".

בין שני פירושי. אחד מחלקי הספר הנסקר כאן הוא 'סינופסיס' – הצבת שני הפירושים זה מול זה בטורים מקבילים, כדי להראות את הדמיון והשוני ביניהם, החל מהבדלי ניסוח, דרך הוספה, ולעיתים גריעה של פרטי מידע שונים, של הבדלי פרשנות או של ענייני לשון, ועד לשינויי תפיסה מהותיים, כפי שנראה להלן. בניית הסינופסיס היא מלאכת מחשבת, כי במקרים רבים עוסק ראב"ע בשני פירושו באותו נושא עצמו – בין שהדברים דומים ובין שהם שונים – אבל הם מופיעים לא על אותו פרק ופסוק. כך, למשל, דיון בשאלה החשובה: מדוע לא נכתב שם ה' במגילה, בא בפירוש א' בהקדמה לפירוש, כחלק מן הבריור העקרוני בדבר קדושתה של המגילה כחלק מכתבי הקודש. ראב"ע מביא דעה רווחת, שהוא אכן נזכר במגילה באמצעות הכינוי (ה) 'מקום', בפסוק "רוח והצלה יעמוד ליהודים ממקום אחר" (ד', יד). ראב"ע דוחה דעה זו מכול וכול, הן משום שבניגוד ללשון חז"ל, בתנ"ך ה' אינו נקרא 'מקום', והן משום שלא ייתכן לומר 'מקום אחר', כאילו מדובר באל אחר. ואילו בפירוש ב' הדיון הזה בא בפרק ד פס' יד, כהמשך לבריור פרשני של הצירוף "ממקום אחר" בפסוק זה.

כאשר לצורך ההקבלה מובא קטע הנמצא בפירוש השני במקום אחר, מצוין מראה המקום אשר ממנו הובא הקטע בין סוגריים מסולסלים { } ובאותיות נטויות. כך ייכתב גם כל הקטע בהזחה. לדוגמה, הטורים המקבילים בסינופסיס בשני הפירושים ל-ג', יא נדפסים כך:

פירוש א'	פירוש ב'
<p>הכסף נתון לך והעם לעשות בו חפצך.</p> <p>והנה הספרים נכתבו בשלשה עשר בניסן, והנה המן נתלה בניסן. וחכמינו אמרו, שהתענה מרדכי בימי הפסח;</p> <p>ויתכן שלא נשמע הדבר ביום שנכתבו הספרים בו.</p>	<p>הכסף שאמרת – יהי שלך.</p> <p>ובדרש, כי 'הכסף' הוא 'העץ' (10 ז). ודרש נאה הוא, רק לא היה אחשורוש נביא, ואין משפט לשון הקדש לדבר בגימטריא.</p> <p>{פס' 15}</p> <p>{לא ידענו מתי נתנה הדת בשושן, על כן לא נוכל לדעת מתי נתענה מרדכי.</p> <p>ודרש "ויעבור" (ד 17), שלא אכל מצה – דברי יחיד הן. ואם אמרנו שהתענה ביום ט"ו בניסן – לא עבר על התורה, כי כל ישראל חייבים לאכול מצה ומרורים ליל פסח אם הם בארץ ישראל, עם הפסח, וחוצה לארץ אכילתם לזכר; ואכילת המצות ימים שבעה – רשות, לא חובה; רק התורה אסרה החמץ והתירה המצות; כדרך "ששת ימים תעבוד" .</p>

פירוש א' ניתן בטור הימני על מקומו וכסדרו, ואילו פירוש ב' מוצג כנגדו לפי תוכנו, ולא במקומו וכסדרו. המקומות הריקים בפירוש א' מעידים על שתיקותיו לעומת דיבוריו בפירוש

ב'. ההקבלה העניינית הזאת מבליטה היטב את ההבדלים שבין שני הפירושים, הן בתוכן והן בניסוח. הקבלת שני הפירושים בצורה זו נועדה לסייע ללומד ולחוקר, הרוצה לעמוד על ההתפתחויות והשינויים שחלו בתפיסתו הלשונית והפרשנית של ראב"ע, וכן בגישותיו ובניסוחיו. כמה מן הדברים החשובים שנתחדשו למחברים עלו בעקבות ההעמדה הסינופטית של שני הפירושים (כגון התיארוך היחסי של זמן כתיבת פירוש ב'; לעיל, הערה 1).

מקוריותו של ראב"ע

ראב"ע רואה את עצמו כפרשן הנאמן בכל מאודו לדרך הפשט, כפי שהוא מכריז לא אחת ובעיקר בהקדמותיו לשני פירושיו לתורה ('הדרך החמישית'): "והיא הישרה בעיני". אך ביאורים כאלה אינם הולמים את מה שהיינו מגדירים כפשט. ואכן, יש בין הצעותיו המקוריות גם כאלה הבולטות בזרותן.

כך למשל: יש שוני רב בין שני הפירושים של ראב"ע ביחס לדברי אחשורוש אל מרדכי ואסתר (ח', ז-ח): בפירוש א' נקודת המוצא היא השאלה: מדוע לא הספיקה הכרזה של המלך שהאיגרות שכתב המן מבוטלות, ומדוע צריך היה מרדכי להורות ליהודים להרוג בשונאיהם? ואילו בפירוש ב' השאלה שונה: לאחר שכבר נשלחו האיגרות האחרונות והסכנה לחיי היהודים חלפה, מדוע צריכים היו לבצע הרג כזה? לשתי השאלות נותן ראב"ע תשובה זהה: זו, למעשה, הייתה הדרך היחידה להינצל. וכאן מציע ראב"ע 'שחזור' מקורי ומחודד למהלך הדברים; וזו לשונו בפירוש א':

דע כי חכם גדול היה. והנה אחשורוש אמר לו: 'עשה כל שתוכל כדי למלט עמך, כי הספרים הראשונים שכתב המן ונכתבו בשמי ונחתמו בטבעתי - לא אוכל להשיבם, כי כן דת מדי ופרס' [...] והנה הוצרך מרדכי לכתוב כן: 'דעו שהמלך צוה להמין שהיה משנה למלך, שיכתוב כתב בשם המלך, ונתן לו המלך טבעתו שיחתום בה שיהרגו היהודים את אויביהם בשלשה עשר לחדש אדר; והנה המן הפך הדבר: שיהרגו [את] היהודים ביום הנזכר; וכאשר ידע המלך מחשבתו הרעה, תלהו על העץ, על אשר שלח ידו ביהודים (פס' 7), הִפֵּךְ רצון המלך' [...]. והנה העד הנאמן: שנתלה המן! וצוה המלך להכתב ספרים אחרים, ונחתמו בטבעתו, כרצונו הראשון; וזהו "ונהפוך הוא" (ט, 1).

בפירוש ב' נמצא הסבר זה בדרך קצרה. אבל לבסוף בא המשפט המפתיע:

וכבר רמזו קז"ל [כך בכתב היד; = קדמונינו ז"ל] לטעם הזה, שאמרו: "לולי אגרות הראשונות, לא נתקיימו האחרונות".

לא מצינו מדרש זה כלשונו, אך יש בדבריו אלה זיקה ברורה למדיי למאמרו של רבא: "אלמלא אגרות הראשונות, לא נשתייר משונאיהן של ישראל [בלשון נקייה: מישראל] שריד ופליט. אמרי: מאי האי דשדיר לן (אמרו: 'מה זה ששלח [המלך באיגרות] לנו) 'להיות כל איש שורר בביתו' (א', כב)? פשיטא!" (מגילה יב ע"ב). ברם, מן ההקשר

בתלמוד ברור שבפי רבא מתייחס הביטוי "אגרות הראשונות" לצו המלכותי המעורר גיחוך, "להיות כל איש שרר בביתו", אשר הופץ ברחבי הממלכה ברצינות תהומית, וממנו הבינו הכול, כיצד יש להתייחס לפקודות שמוציא המלך הזה, ובכלל זה הצו להשמדת היהודים. אולם ראב"ע מעמיד דברים אלה בדרך שונה לגמרי, כאילו 'האיגרות הראשונות' הן האיגרות ה'מקוריות', שבהן ציווה המלך, כביכול, את היהודים להרוג באויביהם, והמבטאות את רצונו האמתי, אך בפועל לא נכתבו ולא נשלחו, כי המן הערים על המלך ושלח במקום זה אגרות המצוות להשמיד את כל היהודים. וכך מצא ראב"ע בציטוט מקוטע ובלתי מדויק של דברי רבא מעין אישור מדברי חכמים להשערה הנועזת שלו בדבר קיומן של 'אגרות ראשונות' שזויפו על ידי המן.

חריפותו של ראב"ע מוצאת ביטוי גם בעניין הבא. השם 'שושן' מופיע במקרא הן לבדו והן בצירופים "שושן הבירה" ו"העיר שושן". את המילה 'בירה' הוא מבאר בעקבות קודמיו במשמע של 'ארמון'. על סמך האמור בדניאל ח', ב: "ואני בשושן הבירה אשר בעילם המדינה", הוא מתייחס בשני פירושויו על אסתר גם לשם 'עילם', שאינו מוזכר במגילה. מן הנתונים השונים במגילה הוא מסיק - וזהו חידוש שלו - שצריך להבחין בין "שושן הבירה", שהיא הארמון השוכן בתוך "עילם המדינה", לבין "העיר שושן", שהיא מחוץ לחומה. רוב תושבי 'שושן העיר' היו יהודים, ולכן נאמר בהכללה "והעיר שושן נבוכה" (ג', טו), "והעיר שושן צהלה ושמחה" (ח', טו). והרי תחושות אלה יכולות להתייחס רק אל היהודים ולא אל הנוכרים אשר ב"שושן הבירה" (= הארמון), "כי כולה היא משרתי המלך, ואין שם יהודי, רק מרדכי לבדו" (פירוש א', על ג', טו; בפירוש ב' על ב', ח הוא מציין, שגם אסתר הייתה עמו בארמון). בפירוש א' על א', ה' "עֲשֵׂה הַמֶּלֶךְ לְכָל־הָעַם הַנִּמְצָאִים בְּשׁוֹשַׁן הַבֵּיָרָה לְמַגְדוֹל וְעַד קֶטָן מִשְׁתָּה שֶׁבַעַת יָמִים" הוא קובע ברוח זו: "ו'העם הנמצאים' בארמון הם משרתיו ומשרתי משרתיו". בפירוש ב' על א', ב ראב"ע מפרט יותר, וכותב שסביב למדינה עילם היו 'מסילות' שאינן מוקפות חומה, וזוהי העיר שושן, ושם חיו היהודים. בפירוש א' על א', ב הוא כתב, ששושן העיר היא "מדינה קרובה אל עילם, ורוב המדינה יהודים". לפי פירוש ב' (א', א) המילה 'מדינה' (שבערבית משמעה 'עיר') - פירושה: "עיר שהיא מוקפת חומה, עם המסילות (דרכים כבושות) הסמוכות לחומה" (כלומר, מחוץ לחומה). דיוק זה, ש'מדינה' מוקפת חומה, אינו מצוי בפירוש א', כפי שניכר מדבריו (פירוש א' ל-א', ב): "וכאשר תמצא במגלה הזאת 'שושן' או 'עילם' הוא שם מדינה קרובה אל עילם". בפרק ד' מופיעים כמה מונחים טופוגרפיים: מרדכי הלבוש שק יוצא "בתוך העיר" (ד', א) ועומד ב"רחוב העיר אשר לפני עער המלך" (ד', ו), וראב"ע בפירוש א' מעיר: "ויצא בתוך העיר" - היא עילם המדינה; ואילו בפירוש ב' הוא כותב: "שושן או עילם; לא בשושן הבירה שהוא ארמון המלך". למעשה, בנושא הגיאוגרפי ובמונחים השונים הקשורים בזה נוגע ראב"ע במקומות רבים נוספים בפירושו, אך התמונה אינה ברורה, ואף אינה אחידה. סוגיה מורכבת זו נידונה בהרחבה בפרק המילואים (עמ' 187-188), בצירוף תרשימים, המנסים

לברר, מה והיכן היו לדעת ראב"ע – לפי פירוש א' ולפי פירוש ב' – 'שושן העיר', 'שושן הבירה', 'שער המלך', 'רחוב העיר', המסילות, החומות ויתר המונחים אשר נזכרים במגילה עצמה או בביאוריו של ראב"ע.

יחסו למדרשים

יחסו של ראב"ע בפירושי אסתר כלפי מדרשי חז"ל, בכל צורה שהגיעו לידינו, הוא בדרך כלל ביקורתי. עם זאת גם כאשר ראב"ע אינו מסכים עם דבריהם, לעיתים הוא מקרב אותם אל הדעת. כך, למשל, הוא דוחה כבלתי סביר את המדרש שמרדכי חי חיי אישות עם אסתר: "לולי שהיתה בתולה לא היה מרדכי מְסַפֵּן בה, כי לא יִסְמַךְ על מעשה נס שיתחדשו בתוליה בבואה אל אחשורוש" (פירוש א' על ב', ז). בזה הוא מרמז לדרש הידוע, המבאר את "לְקַחְהָ מִרְדֵּכִי לוֹ לְבַת" בהוראה: 'לבית', היינו לאישה (מגילה יג ע"א). אבל הוא מוצא לנכון לשער שכוונת רבותינו הייתה כדלקמן: "אולי דָּרַש 'לבית' – שהיה במחשבתו בעבור יופיה לקחתה לאשה" (פירוש א', שם; ודומה לזה גם פירוש ב').

בדרך מעין זו ראב"ע מתייחס לזיהויים מדרשיים, כגון זיהוי חרבונא עם אליהו (פירוש א' על א', י): "והטע' [ם] – שדיבר טוב ועשה כמעשה אליהו". כוונתו למדרש: "מה עשה אליהו הטוב? נדמה לחרבונה ואמר לו (למלך): אדוני המלך, גם העץ... (ז', ט)" (אסתר רבה פרשה י ט). באותה רוח הוא מסביר זאת בפירוש ב' על ז', ט: "דברי יחיד⁵ כי חרבונא הוא אליהו ז"ל. ולפי דעתי שהטעם, שזה הסריס הוא הנזכר בתחלת הספר, כי הוא מהשבעה הסריסים, ועשה טובה לישראל ובאה ישועה על ידו – כאלו הוא אליהו ז"ל, שהוא המבשר בבא הישועה". כיוצא בזה הוא מתייחס לזיהוי התך עם דניאל (ד', ה), והמן עם ממוכן (פירוש ב' על א', טז): הסתייגות מכאן וניסיון לקירוב אל הפשט מכאן.

קשה לדעת מה ידע ראב"ע מהספרות התלמודית והמדרשית, וכן אין לדעת לאלו ספרים הייתה לו גישה בעשרים וחמש שנות נדודיו. גם ייתכן, שדעה שראב"ע מזכיר בשם חז"ל לקוחה ממקור מדרשי שלא הגיע לידינו, או שהייתה זו מובאה עממית רווחת. מכל מקום, בשום מקום בפירושו לאסתר וביתר כתביו אין הוא מציין את שם המסכת שממנה לקוחים דבריו.

חידושים בספר הנסקר כאן

לעיל (הערה 1) הצבענו על פתרון לתיארוך של הפירוש השני על אסתר, שחושפים המחברים על פי הערות של ראב"ע והתייחסותו לפירושו האחרים, וגם על פי חידוש פרשני מקורי של ראב"ע שנתחדש בפירוש השני על אסתר: הוא קובע ששיבתו של מרדכי בשער המלך משמעה שהיה שופט, ועל כך הוא חוזר פעמים אחדות במהלך פירוש זה – דבר שאינו מופיע

5 בביטוי זה משתמש ראב"ע פעמים אחדות כביטוי של הסתייגות.

כלל בפירושו הראשון. זוהי נקודה ארכימדית לחשיפת התאריך. ראו הדיון הרחב בעמ' 16-17 והערה 14.

ניסוחיו של דברי ראב"ע הם תכופות מסורבלים או חידתיים. בחלקם לא הוצעו להם בסופרקומנטרים ביאורים משביעי רצון. בספר הזה מובא פתרון יצירתי ויפה למרבית המקומות הללו, אם מתוך השוואות בין שני הפירושים על אסתר או בין כתבי היד, ואם על פי שיקול הדעת.

כך לדוגמה (עמ' 118):

פירוש ב' על א', ה. "לְכָל הַעָם הַנִּמְצָאִים בְּשׁוֹשַׁן הַבֵּיכָה" – כמופיע בנוסח הרווח:

וצד"י הנמצאים בשוא כי סמכו בנו"ן הנמצא.

זהו הנוסח בכתבי היד וגם בדפוסים, אך הדברים חסרי פשר. בכ"י ו (המשמש, כאמור, כנוסח הפנים לפירוש ב' במהד'), אחרי המילה "הנמצאים" נוספו המילים: "מלה זרה, כי היה ראוי בקמץ, והוא..." (המילים לקוחות מפירוש א', ומן הדין להשמיטן). וכך מפענחים במהד' את דברי פירוש ב': האות צד"י במילה "הנמצאים" ראויה הייתה להינקד בקמץ, ונהגו המעתיקים במילה כאילו הייתה שם עצם נסמך (דוגמת 'נשָׁרִים', ובסמיכות 'נשָׁרִי-לב', ישעיהו ס"א, א), ותפסו את הצירוף "הנמצאים בשושן" כסמיכות, בדומה ל"יִשְׁבִּי בארץ צלמות" (ישעיהו ט'), (א), ומשום כך ניקדו את האות צ' בשווא: "הנמצאים", במקום בקמץ (המילה 'הנמצא' בסיום היא קיצור של התיבה "הנמצאים" אשר בפסוק, וצריך היה המעתיק להטיל גרש בסופה, כך: **הנמצא**). התיבה בנו"ן היא השתבשות (במקום 'בצד"), שנוצרה כך: בצד"י ← בצ' ← בנ' ← בנון. זוהי גם דוגמה של הסתייעות אפשרית בסינופסיס (המובא לקמן) להבנת דברים שתומים באחד הפירושים על פי האחר.

וכך מוצג פירוש ב' על פי 'נוסח הפנים' המתוקן במהד' (עמ' 118):

וצד"י הנמצאים – בשו"א, כי סמכו בצד"י *הנמצא*

(הכוכביות מסמנות, כאמור, שהתיבה תוקנה על פי שיקול הדעת של המהדירים, ללא סיוע של כתבי יד).

להלן מובא הסינופסיס על א', ד כנדפס בעמ' 196 – אך כאן פירוש ב' כבר מובא בצורתו המתוקנת, 'בצד"י', והתיבה הנמצא' מודפסת עם גרש לסימן הקיצור:

פירוש א'	פירוש ב'
הנמצאים – מלה זרה בדקדוק, כי היה הצד"י ראוי להיותו קמוץ בקמץ גדול כמשפט.	וצד"י הנמצאים – בשו"א, כי סמכו בצד"י הנמצא'.

ראו עמ' 32, ושם דוגמאות נוספות להכרעות טקסטואליות מנומקות של **מהד'**. מעניין הפתרון שבוחר בו ראב"ע לשאלה שהוזכרה לעיל, מדוע לא נזכר שם ה' במגילה:

והנכון בעיני שזאת המגלה חיברה מרדכי, וזה טעם "וישלח ספרים" (ט', 20), וכולם משנה ספר אחד שהוא המגלה, כטעם "פתשגן" (= העתק; ג 14). והעתיקה [= תרגומוה] הפרסיים; ונכתבה בדברי הימים שלמלכיהם, והם היו עובדי ע"ז, והיו כותבין תחת השם הנכבד והנורא שם תועבותם [...], והנה כבוד השם שלא יזכירו מרדכי במגילה [כדי שבתרגום לפרסית לא יכניסו את שם אלוהיהם, במקום שמו של הקב"ה, כמחולל העלילה].

כך בהקדמה לפירוש א'. בפירוש ב' על ד', יד הוא גם מציין את המקור לחידוש הפרשני הזה: והגאון רב סעדיה ז"ל השיב, כי המלך צוה למרדכי שיכתוב המגלה ויעתיקה בלשון פרס בספר דברי הימים [למלכי פרס]; ואלו היה כותב שם השם, היו הפרסיים מחליפים אותו בשם ע"ז.

הרעיון ביסודו נמצא אצל הפרשן הקראי יפת בן עלי, המייחס כתיבת המגילה, בלי הזכרת שם ה', לאסתר (ט', כט).⁶

לעיתים קרובות ראב"ע מוסיף הערה אגבית, המעידה על התבוננות מדוקדקת בכתוב, אשר עשוי היה להיתפס בדרך לא נכונה. כך למשל, הכתוב ז, ד מצטט את דברי אסתר אל המלך: "וְאֵלוּ לְעִבְדִים וְלְשִׁפְחוֹת נִמְכְּרָנוּ הַחֲרָשִׁיתִי". אם כי הפסוק נראה ברור, ראב"ע מעיר (בפירוש ב'): "**נמכרנו** הזכרים **לעבדים** והנקבות **לשפחות**". ההערה מיותרת לכאורה, ונראה שהיא באה לשלול אפשרות אחרת של הבנת המשפט: אילו היינו נמכרים לידיהם של עבדים ושפחות, להיות עבדים לעבדים (ראו: קידושין כב ע"ב; רש"י, שמות כ"א, ו).

מיוחדת במינה היא הדרך שבה מנסה ראב"ע למצוא בלשון של ט', כב סמך לכך שצריך לחוג את פורים בכל שנה בחודש הסמוך לניסן, ובשנה מעוברת זה יהיה באדר שני. דבר זה נרמז, לדעתו, במילה "כימים", שאורכם צריך להיות כמו בשנה שבה אירע הנס (פירוש א'; פירוש ב' מייחס זאת ל"יש אומרים").

קודמיו לא נתנו דעתם לפשר מעשי ה'כתיבה' החוזרים ונשנים (ט', לב-כ), ואילו ראב"ע למד מכאן שחלה התרופפות בקיום חג הפורים, ומרדכי ביקש לתת לחג תוקף מחודש באמצעות כתיבה מחודשת ותקיפה של המלכה אל כל היהודים. הארה מעניינת וייחודית מעניק ראב"ע להזכרת "דְּבָרֵי הַצְּמֹת וְזַעֲקָתָם" (ט', לא). לדבריו, בשני הפירושים, הכוונה לארבע התעניות הקשורות לחורבן ומוזכרות בזכריה ח', יט, ולא לתענית אסתר.

6 פרק המילואים, עמ' 178, 189-190. אכן, כמצוטט שם, רס"ג עצמו סבור ש'מקום' הוא שם משמות האל, אבל לא 'משמות עצמותו' (על פי התרגום של פרופ' רצהבי מערבית).

ראב"ע הרבה לחשוף קשיים בטקסט המקראי ולהציע פתרונות יצירתיים, אך לא הצטיין בכתיבה ברורה ונהירה. כתיבתו תמציתית ולעיתים חידתית, ולא אחת יש צורך ב'מתווך' בין פירושו לבין הקורא. בשל כך זכו שני פירושו לאסתר – ובעיקר פירוש א' הנפוץ – למספר רב של פירושי-על. ועדיין נותרו הרבה קטעים בפירושו שלא הוסברו נכונה ובמהדורה זו זכו לפתרון הגיוני.

חידושי המהדורה

פירוש ב' על ז', ד בנוסח הרווח: **"כי נמכרנו** – כמו 'מכור יי' את סיסרא' (ש' ד 9). **ואלו** – כמו: ואלו חיים **נמכרנו**, הזכרים **לעבדים** והנשים **לשפחות**" (כך בכל כתבי היד).

המילה "חיים" חסרת שחר, שכן מובן מאליו שנמכרים לעבדות בחיים. אין אפוא מנוס מלתקן מסברה שתי מילים: **"ואלו** – כמו *ואלו חיה" * (קה' ו 6). **נמכרנו** – הזכרים **לעבדים** והנשים **לשפחות**". והכוונה לכתוב האחר (קה' ו 6) שבו מופיעה המילה "ואלו" (נעזרנו כאן בפירוש א'; ראו ביאורנו, וגם הסינופסיס).

פרק חשוב נוסף במהדורה הנסקרת כאן הוא 'אוצר המונחים והמילים בלשון ראב"ע' (עמ' 48-52). כאן מובאים המונחים השונים ודרכי השימוש המיוחדות של מילים מסוימות אצל ראב"ע בפירושו לאסתר (או בצטוט בספר הנוכחי מתוך חיבוריו האחרים). זהו מעין 'מילון' המונה בסדר אלפביתי לשונות מיוחדים שמשתמש בהם ראב"ע בתוספת ביאור קצר, וגם הדגמה. כך למשל הביטויים לקמן:

'(ו) אין צורך' – הצעה או השערה מיותרת, נוכח אפשרות של פתרון סביר (פירוש ב' על א', א).

(ו) אם – אף-על-פי

בעבור – באמצעות (פירוש א' על ו', ח); למען

דרך מוסר – הנהוג המקובל, הנימוס המקובל

גלוסאר כזה ודומים לו עשויים לשמש קוראים בחיבורים שונים של ימי הביניים. לסיום – הסתייגות אחת: המחברים מעידים שבחנו את כל הפרטים אשר בפירושי-העל והמהדורות שהצליחו להניח ידם עליהם (כולם מפורטים במבוא). עם זאת, כדי שלא להכביד, בגוף הביאורים נמנעו מלאזכר את קודמיהם כאשר פירשו כמוהם את דברי ראב"ע, "שהרי כתיבת פירוש-על היא במידה ידועה מפעל קולקטיבי" (עמ' 33). יש אולי מקום לציין בקצרה שמו של חכם כשחידוש פרשני מבריק המובא בספר בצורה אנונימית הופיע לראשונה אצלו. לסיכום: מתוך תיאור קצר זה ניתן לראות כי חשיבותה של מהדורה זו היא הרבה מעבר לפירושי ראב"ע לאסתר, ותרומתה גדולה גם לכל העוסק בחיבוריו ובמפעלו בכלל.